

*В. П. ОНИЩЕНКО, д-р екон. наук, проф.
(Українська академія зовнішньої торгівлі, м. Київ)*

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 10, с. 5–9

Розглянуто проблеми інноваційного розвитку економіки України як основного чинника підвищення її конкурентоспроможності в умовах глобалізації світової економіки. Проаналізовано сучасний стан розвитку інноваційної сфери і запропоновано основні напрями її активізації

Домінуюча роль наукомістких виробництв та інформаційних технологій у сучасній економіці визначається їх зростаючим внеском у розвиток і добробут суспільства. Крім того, нині вони є показником стратегічного рівня економічної могутності країни, її національного статусу на світовій арені.

В Україні в 90-ті роки ХХ ст. через різке скорочення фінансування замовлень для державних потреб (здебільшого оборонної орієнтації) потужності високотехнологічного комплексу почали деградувати: зменшились обсяги виробництва та здійснення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, чисельність працівників, зруйнувалися багаторівневі коопераційні зв'язки, значна частина виробництв перепрофілювалася на випуск продукції нижчого технічного рівня. До того ж військово-промисловий комплекс як високотехнологічне наукомістке виробництво, що могло стати основою відродження економіки, було втрачено.

Загальна криза і структурна деформація призвели до того, що нині в надзвичайно скрутному стані перебувають фундаментальні дослідження та розробки, науково-технічні та технологічні напрацювання, науково-конструкторський та виробничий склад спеціалістів, тобто той інтелектуальний капітал, який є основою технологічного розвитку держави і забезпечує ефективні позиції у конкурентному протистоянні на зовнішніх

ринках. Зазначимо, що на світовому ринку високотехнологічної продукції частка розвинених країн світу становить близько 80 %, а частка України, на жаль, надто мала, щоб про неї згадувати взагалі. Таке становище неминуче призведе до того, що країну буде зараховано до аутсайдерів світового розвитку на тривалий історичний період.

Світовою наукою визначено п'ять технологічних укладів. Найвищий — п'ятий уклад — це економіка, заснована на нових знаннях (інформація, комп'ютерні технології). Для України ж характерний переважно четвертий уклад (електрифікація, автоматизація, хімізація, низький рівень комп'ютеризації тощо), а в аграрному комплексі подекуди виявляється навіть третій технологічний уклад (гужовий транспорт, велика питома вага ручної праці та підсобного господарства).

Проте зазначимо, що в економіці України є елементи п'ятого укладу, але вони фрагментарні, не пов'язані з іншими складовими економічної системи і не виконують спонукаючої дії до конструктивних структурних та якісних зрушень. Це зумовлено насамперед тим, що науково-технічний та інвестиційні комплекси країни створені ще за радянських часів і не перебудувалися відповідно до вимог ринкової економіки, тобто вони не сумісні з новими виробничо-суспільними відносинами, оскільки ще не набули достатнього рівня розвитку. Наука і її продукт не стали

об'єктами ринкових відносин. В Україні фактично немає високотехнологічного комплексу (ВТК), якщо дотримуватись поширеного його визначення. Так, відомий російський фахівець В. Чічков визначає "високотехнологічний комплекс національної економіки як цілісну багатогалузеву сукупність наукових, освітянських, виробничих, управлінських та консалтингових структур, яка забезпечує інноваційне спрямування економічної трансформації країни та відтворення інновацій на сучасних досягненнях в сфері науки і техніки, які роблять визначальний внесок у національний економічний та соціальний розвиток" [3, 62].

З огляду на наведене визначення тільки через силу можна говорити про національний ВТК. Але якщо не існує системи (комплексу), то немає й системного, збалансованого розвитку, відсутня належна конкурентоспроможність порівняно з розвиненими країнами. Мало того, такі фрагментарні утворення у найкращому разі можуть бути інтегровані у вигляді підпорядкованих елементів у глобальні високотехнологічні системи транснаціональних компаній.

Цей факт є найвагомим чинником, який негативно впливає на можливості інтеграції України до лідерів світової економіки, *оскільки визначає системну несумісність різних за якістю економік.*

З аналізу світового технологічного розвитку в регіональному розрізі випливає, що нині наявний надто високий рівень диференціації країн світу, тобто виразно виявляється *глобальний технологічний розрив*. Від розвитку нових технологій в абсолютному значенні виграють усі, тоді як у відносному, безумовно, виграють лідери: периферія залишиться периферією. *При цьому країни, які сьогодні контролюють процес створення нових технологій, завтра контролюватимуть ринки.* Необхідно визнати реальність: глобалізація головних ринків фактично не залишає для України ефективної можливості збереження поточної ситуації, що склалася в державі. Або Україна приймає нові виклики і бере на себе ризики участі в міжнародному поділі праці, намагається активно знайти своє місце у світовій економіці, або консервує теперішню структуру і тенденцію економічного та соціального спаду. Ідеться про формування нової економіки країни під впливом інтенсивних процесів створення та поширення знань і їх дифузії в усі сфери життя суспільства.

Розглянемо, як же поділяється світ за технологічним розвитком. Дуже невеликою є частка

країн з незначною за світовими критеріями чисельністю населення (близько 15 %), що генерують науково-технічний прогрес. Основна частка країн лише втілює ці технології. Третина країн і населення — це периферія технологічного розвитку: вони не створюють власні технології і не впроваджують зарубіжні. Фахівці вирізняють чотири групи країн за станом технологічного розвитку [1].

Перша група — технологічні лідери — 18 країн. Лідери: Фінляндія, США, Швеція, Японія, Північна Корея, Сінгапур.

Друга група — потенційні лідери — Іспанія, Італія, Чехія, Ізраїль, Росія та ін. Більшість цих країн здійснює інвестиції у високий рівень підготовки спеціалістів, інноваційна активність у цих країн середня, професіоналізм робочої сили високий.

Третя група — країни-послідовники. Ці країни активно використовують нові технології. До них належать Бразилія, Китай, Індія, Індонезія, ПАР та ін. Ці країни розвивають високотехнологічні галузі, мають технологічні центри світового масштабу, але поширення відомих досягнень науково-технічного прогресу уповільнене.

Четверта група — країни-маргінали. Поширення технологій і професійна підготовка робочої сили в цих країнах дуже далекі від світового рівня. Населення цих країн не отримує достатніх вигод від існуючих технологій через неефективне їх використання, а про нові годі й казати.

Безумовно, такий поділ умовний, але відображає загальний стан технологічного розвитку світу. До якої групи належить Україна? Відповісти важко, найімовірніше до третьої. Для цього проаналізуємо показники, за якими здійснювалося групування:

- створення технологій (zareєстровано патентів на ім'я національних заявників на мільйон населення, надходження роялті та плати за ліцензії з-за кордону на мільйон населення);
- поширення новітніх інновацій (кількість інтернет-вузлів, обсяг експорту продукції високих та середніх технологій як частка загального обсягу експорту країни);
- поширення старих технологій (логарифмічні показники кількості провідних та мобільних телефонів на душу населення, логарифмічні показники споживання електроенергії на душу населення);
- якість людських ресурсів (кількість років шкільного навчання, валовий показник чисельності осіб найвищої підготовки в науці, математиці, інженерів).

За першими трьома показниками успіхи України доволі непоказні. До речі, в Україні за 2000–2002 рр. у середньому на 1 млн населення щорічно припадало 12,6 патентів від національних заявників, у США — на порядок більше. За четвертим показником Україна виглядає більш-менш пристойно. Рівень наведених показників визначається рівнем розвитку науки та інновацій. Коротко розглянемо їх сучасний стан.

Наука та інновації в Україні (2001 р.). Кількість організацій (підприємств), що виконували наукові та науково-технічні роботи, — 1479 (у 1990 р. — 1400).

Наукові кадри, які у 2001 р. виконували безпосередньо науково-дослідні роботи: докторів наук з 10,6 тис. чол. — 4,0 тис., або 37,7 %; кандидатів наук з 60,6 тис. чол. — 17,46 тис., або 28,7 %. Зазначимо також, що 52 % докторів наук та 26,2 % кандидатів наук за віком старше 60 років.

За статистикою незначними є міжнародні зв'язки науковців; за кордон у наукові відрядження виїжджали у 2001 р. 23 доктори наук та 139 кандидатів наук.

Кількість промислових підприємств, які освоювали виробництво нових видів продукції, — 1391 (3 % загальної кількості промислових підприємств), але більшість з них (982 підприємства) виробляли нові для себе товари народного споживання. Саме для себе, а не інноваційну продукцію. У 2001 р. загальний обсяг інноваційних витрат у промисловості (у фактичних цінах) становив 1979,4 млн грн, з них дослідження і розробки — 171,7 млн грн, або 8,7 %; придбання прав на патенти, ліцензії тощо — 125 млн грн, або 6,3 %.

Решта — це придбання засобів виробництва тощо. Проте щодо цього необхідно з'ясувати, що Держкомстат України та підприємства розуміють під інноваціями. У світі під ними розуміють розробки, які принципово змінюють процес виробництва та споживання.

З Державного бюджету на інноваційну діяльність у промисловості витрачено 55,8 млн грн, або 7 % витрат бюджету на науку. Постає питання: чи можливо взагалі за такої підтримки з боку держави спрямувати економіку в нове інноваційне русло? Відповідь тут однозначна — неможливо.

На фундаментальні дослідження і сприяння науково-технічному прогресу у 2001 р. було витрачено 786 млн грн, або 1,4 % видатків бюдже-

ту. Для порівняння: на державне управління було витрачено 3738,8 млн грн, або 6,7 %.

Для порівняння наведемо статистику інших країн. Так, у Фінляндії витрати на науково-дослідну роботу у 2001 р. становили 4391,6 млн дол., Греції — 1123,0, Мексиці — 3288, Норвегії — 2197, Португалії — 1283,5, Туреччині — 2481,1 млн дол. Окремо наголосимо, що у США ці витрати становили 265322 млн дол., Японії — 98222,2, Німеччині — 52851,1 млн дол. При цьому державне фінансування цих робіт у Фінляндії становить 26,2 %, Греції — 48,7, Мексиці — 65,3, Норвегії — 42,5, Португалії — 69,7, Туреччині — 47,7 %. Як бачимо, у країнах, що розвиваються, стимулювання інновацій бере на себе держава.

Якщо розглянути структуру науково-дослідних робіт у промисловості України, то вони переважно сконцентровані у важкій галузі промисловості: металургійній, хімічній, важкому машинобудуванні. Проте зауважимо, що на світовому ринку лідерами у торгівлі продукції цих галузей стають держави з дешевою робочою силою. Саме тому більшість розвинених країн поступово згортає ці традиційні галузі й переходять до формування нових наукомістких галузей. А Україна продовжує нарощувати експорт металу, зерна, залізорудної сировини, продукції основної хімії. Не йдеться про їх зменшення абсолютно, а може, й відносно. Якщо “важкі” галузі ґрунтуються на високих технологіях, то цей напрям необхідний. Але ж, на жаль, технологічний рівень цих виробництв в Україні надто низький.

Тепер щодо експорту. У 2001 р. інноваційної продукції “відвантажено” на суму 10356,4 млн грн, з них принципово нової — на суму 5674,8 млн грн. Але хто її оцінював як принципово нову? Експортовано інноваційної продукції на суму 3158,5 млн грн. Про принципово нову навіть не йдеться. Загальний обсяг експорту у 2001 р. становив 16264,7 млн дол., або 86203 млн грн, тобто обсяг інноваційної продукції становив в експорті 3,6 %, а обсяг принципово нової невідомий. Видається, він дуже малий і стосується, скоріше, військово-технічної продукції, та й то кількох зразків.

Один з показників того, що саме високі технології є рушійною силою світового економічного розвитку, полягає в тому, що зростання світової торгівлі високотехнологічною продукцією має вищі темпи, ніж торгівля продуктами більш низьких технологій, причому не тільки в розвинених країнах, а й у країнах, що розвиваються (див. таблицю).

№ пор.	Країни світу	Частка у торгівлі, %			
		високотехнологічної продукції	продукції середніх технологій	низькотехнологічної продукції	сировини
1	Світ загалом	13,1	9,3	9,7	3,4
2	Країни ОЕСР, Кіпр, Ізраїль, Мальта	21,4	14,3	11,7	1,3
3	Країни, що розвиваються	11,3	8,5	8,5	4,4

Основу продукування високих технологій та відповідної продукції становлять наукомісткі галузі. Як закляття з трибун лунає, що в Україні є ще наукомісткі галузі, і вони дадуть поштовх для економіки загалом. Нагадаємо, що за галузевою класифікацією ОЕСР до наукомістких належать такі галузі, в яких видатки на наукові та дослідно-конструкторські роботи перевищують 3,5 %. В Україні до таких галузей нині можна зарахувати аерокосмічну галузь. Але попит на її продукцію на світовому ринку незначний. Пригадаємо АН-140. Коли його купуватимуть, важко сказати. Мабуть, причин тут багато як науково-технологічного, так і політичного та економічного характеру. Але загалом тенденції структурних зрушень в економіці України поки що не викликають оптимізму. Так, протягом 1990–2001 рр. суттєво збільшилась питома вага низьких технологічних укладів — паливної промисловості (з 5,7 до 10,1 %), чорної металургії (з 11,0 до 27,4 %), електроенергетики (з 3,25 до 12,1 %).

Разом з тим обсяг виробництва високотехнологічної продукції — авіакосмічної, електронного устаткування, медико-діагностичної та нових лікарських біопрепаратів — незважаючи на збереження тенденцій загального економічного зростання суттєво зменшився (порівняно з 1998 р. на 22,8 %). Це свідчить про відсутність стимулів інноваційного розвитку промисловості.

Розглянемо економічні важелі стимулювання інноваційного розвитку і насамперед державного фінансування інноваційних проектів. Річ не тільки у грошах і пільгах. Повинно йтися про концептуальний підхід.

Фінансувати необхідно загальну, професійну, вищу освіту, фундаментальну науку. Підтримуючи фундаментальні дослідження, держава створює потенціал нових наукових і технологічних ідей. Такий потенціал перспективних знань в усіх розвинених країнах і країнах, які стрімко розвиваються, формується переважно державою.

Інновації — це продукт розвитку науки, який має попит на ринку і може принести значний

прибуток. Саме можливість отримати великий прибуток і є магнітом, який притягне капітал в інноваційну сферу. Що для цього необхідно?

По-перше, держава повинна створити умови для вільного доступу національних компаній до результатів фундаментальних досліджень у межах чинного законодавства.

По-друге, держава повинна підтримати фінансово на початковій стадії створення структур, головним завданням яких було б здійснення форсайтних досліджень, які в обов'язковому порядку мають стати доступними, насамперед для національних бізнесових структур. Це необхідна передумова створення ринку наукових ідей та інновацій. Отже, у цьому разі кожна компанія знатиме ринкові можливості науково-технічної продукції і за належних умов перетворюватиме її в інноваційну продукцію.

По-третє, держава повинна запровадити пільгове довгострокове кредитування учасників інноваційного процесу, що виконують роботи за пріоритетними технологічними напрямками, створити національний фонд розвитку високотехнологічних виробництв за участю держави, банківських структур та великих підприємств.

Необхідно створити принципово новий, сучасний маркетинг у просуванні високотехнологічної продукції на зовнішні ринки, характерними рисами якого мають бути аналіз, прогноз і (що дуже важливо) формування потреб ринку в новій високотехнологічній продукції; прогноз науково-технічного та технологічного розвитку світу; вміння передбачати появу нових продуктів у певних виробників. Маркетинг повинен об'єднувати зусилля вітчизняних виробників-експортерів, а для цього необхідні певні державні підтримка і координація.

Так, одне з провідних місць повинно належати створенню загальнодоступної системи забезпечення суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Багато держав надають значну інформаційну допомогу фірмам, які здійснюють експортну діяльність.

Важливе значення для підприємств може мати підтримка з боку держави в галузі вивчення

ринків, організації реклами, участі у виставках, ярмарках тощо. Країни світу на ці цілі витрачають значні державні кошти. Так, у Великій Британії фірми мають право на покриття за рахунок держави до третини своїх витрат на дослідження зовнішніх ринків, до половини витрат на заснування зарубіжних контор і товарних складів. Великі кошти виділяються державою на фінансування участі англійських фірм в ярмарках, створення постійних експортних центрів, проведення "британських тижнів" тощо.

Уряд Німеччини так само активно сприяє приватним компаніям та фірмам в участі у міжнародних виставках та ярмарках, різних міжнародних спеціалізованих салонах у Німеччині та інших країнах. Зокрема, з федерального бюджету фінансується значна частина витрат фірм, пов'язаних з участю в ярмарках.

Жодна з країн, навіть найрозвиненіша, не ставить за мету досягнення конкуренції по всьому спектру продукції, яку вона може виробляти. Пріоритет надається лише тим секторам економіки, де створені умови для отримання конкурентних переваг на світовому ринку. Для України, щоб запобігти нераціональному використанню національних ресурсів у процесі структурної перебудови, особливо актуальним стає визначення саме тих виробників, де вона може мати відносні конкурентні переваги порівняно з іншими країнами. Це дасть їй змогу зайняти відповідну нішу в міжнародному поділі праці на світовому ринку. З цієї відомої тези випливає певний висновок: необхідно здійснити маркетинговий аудит усіх більш-менш здатних до інноваційної діяльності підприємств з визначенням їх ринкового експортного потенціалу. Це завдання має державне значення і його виконання слід доручити Українській державній інноваційній компанії. На нашу думку, саме з цього необхідно починати програму структурної перебудови національного експорту в інноваційному напрямі.

І знову повернімося до маркетингу. Доволі слушною є позиція В. Ригова щодо необхід-

ності створення науково-прогнозних маркетингових компаній [2]. Їх завданням він вважає вивчення майбутнього попиту потенційних споживачів і їх претензій до продуктів, що пропонуються і пропонуватимуться. "Це — найважливіший елемент ринку. Якою мірою точний прогноз, такою мірою надійні інноваційні капіталовкладення" [2].

Для України інноваційна орієнтація є імперативом. Але в межах існуючих підходів до розв'язання цієї проблеми, на наш погляд, не створено відповідних умов. Формування основ інноваційної економіки досі має фрагментарний характер з акцентом на галузевий рівень — авіакозмічна та військова сфери. Необхідні також пошукові дослідження і в інших сферах.

З метою формування інноваційної економіки необхідно змінити структуру національного виробництва, підвищити рівень участі України в міжнародному поділі праці, освоювати нові ринки тощо. При цьому конкретні дії менеджерів відіграватимуть визначальну роль. До речі, у США з 2,7 млн осіб, які становлять державний департамент федерального управління, кожний четвертий зайнятий управлінням розвитку науки і техніки, кожний десятий — міжнародним науково-технічним співробітництвом. Підготовка висококваліфікованих менеджерів, створення професійних регіональних та галузевих команд, оцінка специфіки національної економіки з позицій її інноваційних особливостей та перспектив, на наш погляд, належать до найважливіших завдань національної економічної політики.

Література

1. Мельничук А. П. Международное технологическое разделение труда.
2. Ригов В. С. Світ, інновації та ми // Зеркало недели. — 2003. — № 5 (430). — С. 14.
3. Чичканов В. Перспективы развития высокотехнологического комплекса России. — М., 2002.

Рассмотрены проблемы инновационного развития экономики Украины как главного фактора повышения ее конкурентоспособности в условиях глобализации мировой экономики. Проанализировано современное состояние развития инновационной сферы и предложены основные направления ее активизации.